

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
Харківський національний університет внутрішніх прав
Факультет № 6
Кафедра фундаментальних та юридичних дисциплін

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни *«Основи правознавства»*
вибірковий компонент
освітньої програми *бакалаврського* рівня вищої освіти

053 Психологія (Практична психологія)
072 Фінанси, банківська справа та страхування

за темою – «Основи теорії держави»

Харків
2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 25.09.2023 №8

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 №5

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з юридичних дисциплін
Протокол від 22.09.2023 №8

Розглянуто на засіданні кафедри загальноправових дисциплін
(протокол від 19.08.2023 р. № 8).

Розробники:

1. Доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат юридичних наук **О.Є. Железов**.
2. Викладач кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат юридичних наук **К.М. Гуртова**.

Рецензенти:

1. Завідувачка кафедри публічного та приватного права Державного біотехнологічного університета кандидат юридичних наук, доктор економічних наук, доцент **Т.В. Дуюнова**.
2. Завідувач кафедри правового забезпечення господарської діяльності факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор **О.П. Гетьманець**.

План лекції

- 1.Поняття держави та її ознаки.
- 2.Апарат держави як система державних органів. Місце апарату держави в її механізмі.
- 3.Характеристика внутрішніх і зовнішніх функцій держави.
- 4.Поняття та види форми правління, форми державного устрою та форми державно-правового режиму.

Рекомендована література

Основна

1. Теорія держави та права : підручник : (за вимогами кредит.-модул. системи навч.) : Затверджено МОН України / Є.О. Гіда, Є.В. Бізозьоров, А.М. Завальний та ін.. - К. : ФОП О.С. Ліпкан, 2011. – С.576;
2. Попович, В.М. Теорія держави і права : концепція, праксеологія та методологія розвитку : монографія / В.М. Попович. - Київ : Юрінком Інтер, 2015. – С.384;
3. Теорія держави і права : навч. посіб.. - Харків : ХНУВС, 2010. – С.277;
4. Шульга, А.М.Теорія держави і права : навч. посіб.. -Харків : [Б.в.], 2012. – С.260.

Додаткова

- 1.Аль-Брайчат С. Система права как предмет компаративистского исследования / С. Аль-Брайчат // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Юриспруденція» : зб. наук. Праць. – Одеса : Фенікс, 2013. – Вип. №5. – С. 39-42;
- 2.Арабаджи Н. Б. «Ієрархія цінностей права - актуальність», як другий рівень ціннісної структури правового порядку / Н. Б. Арабаджи // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : «Юриспруденція» : зб. наук. праць. – Одеса: Фенікс, 2012. – Вип. №4. – С. 24-29;

3. Біржакова Є. О. Відображення природних прав людини як вихідна форма буття права в контексті теорії природного права / Є. О. Біржакова // Часопис Київського університету права. – 2012. – №4. – С. 33-36;
4. Братасюк М. Г. Реалізація права: доктринальний аспект / М. Г. Братасюк // Науковий Вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2010. – № 2. – С. 85 – 95;
5. Дудаш Т. Деякі герменевтичні поняття у теоретичній та практичній юриспруденції / Т. Дудаш // Вісник Львівського університету. Серія юридична. Випуск 50. – Львів: Вид. ЛНУ ім. Івана Франка. – 2010. – С. 19-24.

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. <http://portal.rada.gov.ua/> – офіційний веб-сайт Верховної Ради України.
2. <http://www.ac-rada.gov.ua> – офіційний сайт Рахункової палати України.
3. <http://www.ccu.gov.ua> – офіційний сайт Конституційного Суду України.
4. <http://www.kmu.gov.ua/control/> – єдиний веб-портал органів виконавчої влади України.
5. <http://www.ombudsman.kiev.ua> – офіційний сайт Уповноваженого Верховної Ради України.
6. <http://www.president.gov.ua/> – офіційне інтернет-представництво Президента України.
7. <http://www.rainbow.gov.ua> – офіційний сайт Ради національної безпеки і оборони України.

Текст лекції

1. Поняття та ознаки держави.

Термін «*держава*» вживається у трьох основних значеннях:

- 1) як сукупність людей, які проживають на певній території та об'єднані публічною політичною владою;
- 2) як політичний інститут, організація публічної політичної влади;
- 3) як сукупність владних організацій і посадових осіб (органів законодавчої, виконавчої, судової влади).

Приблизно до XVI—XVII століття держава трактувалася широко і не відокремлювалася від суспільства, яке вона організовувала і представляла. Для позначення держави використовувалися такі поняття, як князівство, королівство, республіка, тиранія, правління та ін. Спеціальний термін «*stato*» для визначення держави як особливої політичної організації суспільства був запроваджений в літературу італійським мислителем Н. Макіавеллі (1469—1527).

Держава — це суверенна політико-територіальна організація публічної влади певних соціальних сил (класів, груп), яка має апарат управління і примусу, здатна робити свої веління загальнообов'язковими і виконувати як загальносоціальні, так і спеціальні функції.

Ознаки держави:

1) держава має свою *територію*, окреслену кордонами. Населення об'єднується і поділяється за територіальним принципом (територіальними общинами, волостями, графствами, іншими адміністративно-територіальними одиницями). Постійне населення цієї території підтримує стійкий зв'язок з державою у вигляді підданства чи громадянства і користується її захистом як усередині, так і за межами країни. Органи держави мають територіальні межі здійснення своїх повноважень; управляють певними територіями;

2) держава характеризується наявністю *публічної політичної влади*, яка не збігається з суспільством. У суспільстві виокремлюється верства населення, яка не виробляє матеріальних чи духовних благ, а лише долучається до управлінських справ і наділяється для цього владними повноваженнями. З ускладненням

суспільних функцій відбувається кількісне зростання професійних управлінців, влада набуває інституціоналізованого характеру, тобто здійснюється за допомогою окремих органів і установ — апарату держави. У своїй діяльності держава спирається на організоване легальне і легітимне примушування, має спеціальні органи примусу (армію, поліцію, пенітенціарні установи тощо);

3) держава встановлює і збирає податки, робить позички і надає кредити, тобто формує *матеріальну базу*, необхідну для утримання державного апарату і фінансування загальносоціальних функцій держави. Податки — це безоплатні, постійні платежі на користь держави (казни). Вони існували як у натуральній, так і в грошовій формі. Спочатку це був додатковий продукт, у подальшому суспільство перейшло до регулярного збору данини, а ще пізніше — до введення і сплати податків;

4) держава здатна *видавати закони та інші правові акти*, з допомогою яких веління державної влади набувають загальнообов'язкового характеру;

5) держава володіє *суверенітетом*.

Суверенітет — це властивість державної влади бути верховною і юридично незалежною від будь-якої іншої соціальної влади, самостійно здійснювати свої функції в межах національного і міжнародного права.

Наприкінці 1980-х років національно-визвольний рух українців швидко набирав сили. В українському парламенті склалися сприятливі умови, аби питання відновлення української державності постало однозначно і рішуче.

Декларація про державний суверенітет України була прийнята 16 липня 1990 року конституційною більшістю народних депутатів – 355 голосів «за» при чотирьох проти та одному, який утримався.

Декларацією Верховна Рада УРСР проголосила суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах. Документ став важливим кроком українського народу на шляху до самостійного політичного й економічного розвитку.

Жодних дискримінаційних обмежень щодо культури, мов чи якихось інших

гуманітарних потреб Декларацією висунуто не було, а народом України визначалися громадяни всіх національностей.

Визнавався обов'язок державних органів влади забезпечувати національно-культурне відродження Українського народу, запровадження та функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя.

Базові положення Декларації стали основою законодавчих актів державного значення – Конституції та законів України. Було розпочато сучасний конституційний процес.

Прийняття Декларації про державний суверенітет України підтвердило неминучість розпаду комуністичної тоталітарної імперії.

Ухвалення цього документа стало ключовим кроком для відновлення історичної справедливості, відродження української державності як втілення ідеї соборності українського народу та його земель. Це стало початком, своєрідною точкою відліку відновлення державної незалежності України загалом. Документ створив правові передумови для ухвалення 24 серпня 1991 року Акта проголошення незалежності України.

Державний суверенітет розглядається у двох аспектах: як *внутрішній* і *зовнішній*.

Суверенітет народу ґрунтується на визнанні всього правомочного населення країни джерелом і носієм влади, на його праві самостійно визначати свою долю, безпосередньо або через представницькі органи брати участь у розробленні політики держави, контролі за її діяльністю.

Суверенітет нації — це її повновладдя, реальна можливість визначати характер свого національного життя, політична свобода, здатність політичного самовизначення аж до відокремлення і створення самостійної держави.

Передумови прийняття

На початку 1980-х років верхівка комуністичної партії СРСР, шукаючи вихід із глибокого застою, розпочала “косметичний ремонт” системи, відомий як “перебудова”. Проте паростки свободи зробили процес неконтрольованим і

радянська імперія стала розпадатися...

Навесні 1990-го проголосила незалежність Литва. Близькими до цього були Латвія й Естонія. 12 червня державний суверенітет задекларувала РРФСР. Прийняття російським парламентом цього акта призвело до того, що протистояння між керівниками СРСР і РРФСР Михайлом Горбачовим та Борисом Єльциним (на той час головою Верховної Ради Російської Федерації) досягла апогею. Відтак Горбачов зосереджувався не на подіях в Україні, а на нейтралізації головного опонента.

Україна тим часом бурлила. Демократичні й патріотичні сили створили Народний Рух України за перебудову, який набирив ваги, множилися інші організації, що виступали за свободу та незалежність. Українська міжпартійна асамблея просто на вулицях почала реєстрацію громадян Української Народної Республіки (на кінець 1990-го зареєстрували близько 3 мільйонів). Національно-визвольний рух українців швидко набирив обертів.

У березні 1990 року відбулися перші альтернативні вибори (коли до бюлетеня для голосування включено більше одного кандидата) до Верховної Ради УРСР дванадцятого скликання, яка увійшла в історію як Верховна Рада України демократичного скликання. Вже в перший день її засідання 15 травня виникло протистояння між двома таборами: так званою групою 239 (комуністичною більшістю “За суверенну Радянську Україну”) й опозиційним “Демократичним блоком” – Народною Радою.

Наприкінці радянського періоду історії України питання відновлення державності стало руба: або зараз, або ніколи. У Верховній Раді Української РСР склалися сприятливі умови для прийняття Декларації. Опозиційній Народній раді вдалося перебрати на себе політичну ініціативу. Вже 9 липня 1990 року лідер республіканських комуністів Володимир Івашко склав повноваження голови Верховної Ради УРСР. Це деморалізувало комуністичну більшість і дало можливість національно-демократичній опозиції провести радикальну за змістом декларацію, яка, по суті, стверджувала суверенність України.

Основні положення

У преамбулі та десяти розділах Декларації підкреслювалося, що Верховна Рада УРСР проголошує суверенітет України як *“верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах”*.

Важливим є те, що в Декларації про державний суверенітет України вперше в новітній національній історії поруч із “Українською РСР” вжито слово “Україна” як офіційна назва держави.

Одне з головних – положення про громадянство: всі громадяни рівні перед законом, незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної належності, статі, освіти, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять; громадяни всіх національностей становлять народ України.

Територія УРСР – в існуючих кордонах недоторкана.

Від імені народу України може виступати тільки Верховна Рада.

Національним багатством може володіти виключно Український народ.

В економічній сфері – створення власних банків, самостійне формування цінової, фінансової, митної та податкової системи та державного бюджету, контроль за використанням його коштів, а в разі потреби – запровадження власної грошової одиниці.

Проголошувалося також право на власні Збройні сили, внутрішні війська, органи державної безпеки. Українська держава мала самостійно визначати порядок проходження військової служби громадянами республіки.

Було задекларовано намір України в майбутньому стати нейтральною державою, яка не братиме участі у військових блоках і дотримуватиметься трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї. УРСР у повному обсязі відновлює свій міжнародний статус, а отже, є повноправним учасником міжнародних відносин, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах.

Державні органи влади мали забезпечувати національно-культурне відродження Українського народу, запровадження та функціонування української

мови у всіх сферах суспільного життя. Україна зарезервувала за собою право на повернення у власність її народу національно-культурних та історичних цінностей, які тимчасово знаходяться за її межами. Крім того, всім національним групам, які проживали на території України, гарантувалося право на вільний національно-культурний розвиток.

2. Апарат держави як система державних органів. Місце апарату держави в її механізмі.

Для підтримки нормальної життєдіяльності суспільства, вирішення завдань та виконання функцій держави утворюються різні державні організації, які складають поняття механізму держави.

До *механізму* належать:

— *державні підприємства*: господарюючі суб'єкти, необхідні для виробництва продукції, виконання робіт і надання послуг з метою задоволення потреб суспільства та отримання прибутку;

— *державні установи*: організації, що здійснюють соціально-культурні функції у сфері освіти, науки, охорони здоров'я;

— *державні організації/державні органи*: організації (посадові особи), що створені та наділені владними повноваженнями для здійснення державою своїх завдань та функцій (районні адміністрації, державні нотаріальні контори, фонди України).

Сукупність державних органів, з допомогою яких забезпечується реалізація внутрішніх і зовнішніх функцій держави, називається апаратом держави. Він є складовою частиною механізму держави, але не ототожнюється з ним.

Державний орган як самостійна частина апарату держави характеризується такими ознаками:

— виступає від імені держави і представляє державу у відносинах, пов'язаних з її компетенцією;

— утворюється і діє на чіткій правовій основі; його компетенція (цілі, завдання, функції, права, обов'язки, форми і методи діяльності) закріплюється в

нормативно-правовому порядку

- у конституції, законах, положеннях про відповідні державні органи;
- має встановлену для нього організаційну структуру і пов'язану з нею систему службової підпорядкованості і службової дисципліни;
- наділяється державою певними матеріальними засобами і коштами;
- має необхідний обсяг державно-владних повноважень, на основі яких посадові особи і колегіальні органи видають юридичні акти і забезпечують їх реалізацію (у тому числі застосовують у разі необхідності заходи примусового характеру).

Апарат держави, як правило, **включає:**

- представницькі органи (парламент);
- виконавчі органи (уряд, міністерства, відомства);
- судові органи;
- органи контролю і нагляду;
- збройні сили, органи національної безпеки і охорони громадського порядку.

Особливе місце посідає глава держави (президент). Ефективність роботи апарату держави залежить передусім від того, наскільки чітко розподілені функції і компетенція між органами законодавчої, виконавчої та судової влади.

Теорія поділу влади, деякі ідеї якої відомі ще за часів античності, найбільш систематизовано була викладена в XVII—XVIII століттях (в Англії — Д. Локк; у Франції — Ш. Л. Монтеск'є).

Її мета — запобігти зловживанням владою з боку державних органів (посадових осіб), забезпечити політичну свободу. Так, на думку Ш. Л. Монтеск'є, зосередження всієї повноти влади в одній особі або в одному органі державної влади завжди буде призводити до свавілля. Зміст цієї теорії полягає в децентралізації державної влади та її поділі залежно від функціонального призначення на законодавчу, виконавчу та судову.

Кожна з трьох гілок влади має посісти своє місце в загальній системі державно організованої влади і вести державні справи в певних межах,

належними шляхами і засобами. Важливо не тільки забезпечити чіткий розподіл компетенції між різними державними органами, а й створити механізм їх взаємодії, систему «стримувань і противаг».

Законодавчу владу здійснює представницький орган — парламент (в Україні — Верховна Рада). Як єдиний представник волі всього народу парламент має виключне право: приймати загальнообов’язкові нормативні акти — закони; встановлювати податки і затверджувати державний бюджет; ратифікувати міжнародні договори; призначати референдуми; здійснювати контроль за діяльністю уряду; застосовувати процедуру імпічменту та ін. У своїй діяльності парламент зобов’язаний керуватися принципами права і додержуватися прав людини; бути під контролем народу (система народного представництва і демократичних виборів), дотримуватися встановленої процедури прийняття законодавчих актів. Конституційність чинного законодавства забезпечується органом конституційного нагляду (конституційним судом).

Глава держави (президент) має право вето на закони, прийняті парламентом. Виконавча влада здійснюється главою держави (президентом, конституційним монархом), урядом, різними міністерствами, іншими центральними установами (комітетами, відомствами, службами тощо), місцевими державними органами виконавчої влади (в Україні виконавча влада належить Кабінету Міністрів, міністерствам, місцевим державним адміністраціям в областях, районах, містах Києві та Севастополі). Діяльність виконавчої влади має ґрунтуватися на законі і реалізовуватися в його межах; виконавча влада не може привласнювати собі інших, крім визначених законом, повноважень і вимагати від громадян виконання обов’язків, не передбачених чинним законодавством.

Повноваженнями уряду (виконавча влада) є, зокрема, забезпечення виконання рішень законодавчої влади; проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики, політики у сферах праці, соціального захисту, освіти, науки, культури, охорони природи; забезпечення обороноздатності і національної безпеки, громадського порядку, боротьба зі злочинністю тощо.

Уряд має право законодавчої ініціативи. Парламент може розглянути питання про відповідальність уряду і прийняти резолюцію про недовіру, наслідком якої є відставка уряду. Міністри, керівники інших центральних та місцевих органів виконавчої влади не мають права суміщати свою службову діяльність з іншою роботою (крім викладацької, наукової, творчої), бути у складі керівного органу чи наглядової ради підприємства, що має на меті одержання прибутку. Важливу роль у боротьбі зі зловживаннями владою відіграють інститут імпідменту і встановлення певних строків президентської влади. Нормативні акти президента й уряду підлягають конституційному нагляду.

Судова влада здійснює правосуддя (в Україні судова влада належить Конституційному Суду України (далі – КСУ), судам загальної юрисдикції, які будуються за принципами територіальності і спеціалізації). Метою правосуддя є захист конституційного ладу, прав і свобод громадян, прав і законних інтересів підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності. Судді при здійсненні правосуддя незалежні і підкоряються тільки закону. Це означає, що будь-які обмеження, вплив або втручання з боку органів законодавчої та виконавчої влади, посадових осіб, громадських організацій, партій, рухів, колективів, окремих громадян у процесуальну діяльність судів забороняються. Судді не залежать також від судів вищого рівня, слідчих органів, прокурорів і від висновків кожного з учасників судового розгляду справи.

Спори про право розглядаються в судових засіданнях суддею одноособово, колегією суддів чи судом присяжних на основі принципів законності, рівності учасників судового процесу перед законом і судом, змагальності сторін, гласності, забезпечення доведеності вини, обов'язковості рішень суду. Органом конституційної юрисдикції є незалежний від законодавчої, виконавчої та судової влади Конституційний Суд.

Специфіка діяльності Конституційного Суду полягає в тому, що він не здійснює правосуддя в повному розумінні цього слова, а вирішує питання про відповідність (конституційність) законів та інших правових актів Конституції. Конституційний суд покликаний забезпечити верховенство Основного Закону

держави — Конституції, сприяти попередженню зловживань владою, ліквідації конфліктів між виконавчою та законодавчою владами, що виникають при здійсненні нормотворчих функцій. Раніше Конституційний Суд України тлумачив і Основний Закон держави, і Закони України, але виходячі із останніх конституційних змін, наразі КСУ покликаний тлумачити тільки Конституцію України.

У практиці державного будівництва багатьох сучасних країн по-різному використовується принцип поділу влади. Так, жорсткий поділ влади характерний для країн із президентськими формами республіканського правління (наприклад, США). Більш тісний взаємозв'язок гілок влади, навіть переплетення їх функцій, є характерним для парламентських (Італія, ФРН) і змішаних республік (Україна, Франція).

3. Характеристика внутрішніх і зовнішніх функцій держави.

Функції держави — це основні напрямки внутрішньої і зовнішньої діяльності держави, в яких виявляються і конкретизуються її сутність і соціальне призначення.

Функції держави відображають її еволюцію; послідовність їх виникнення залежить від черговості завдань, які виникають перед суспільством на конкретному етапі історичного розвитку.

Функції держави обумовлені реальними економічними можливостями суспільства, рівнем його культурного розвитку, потребами та інтересами населення, національними особливостями, впливом міждержавних відносин, міжнародних норм і принципів на внутрішнє життя держави та іншими чинниками.

Функції держави поділяють:

1) *за значенням* — на основні, які мають пріоритетне значення в розвитку суспільства (наприклад, екологічна, соціальна), і похідні (допоміжні), що мають супровідний, обслуговуючий характер (функція оподаткування і фінансового контролю);

2) *за часом дії* — на постійні, що характерні майже для всіх етапів розвитку держави (функція забезпечення правопорядку), та тимчасові, які розраховані на специфічні умови суспільного розвитку і після вирішення конкретних завдань втрачають своє значення (ліквідація наслідків стихійного лиха, надання допомоги іншим державам);

3) *за сферами діяльності* — на внутрішні, пов'язані з реалізацією політичної влади всередині країни (політична, економічна, соціальна, культурно-освітня, екологічна тощо), та зовнішні, які відображають зовнішню політику держави.

Головним завданням сучасної держави є охорона і захист прав і свобод людини, забезпечення кожному члену суспільства гідних умов існування на засадах свободи, справедливості, солідарності. Функції держави мають бути спрямовані на реалізацію цього завдання.

З-поміж внутрішніх *функцій сучасної держави* слід виокремити: створення демократичних умов, інститутів для виявлення, враховування і координації інтересів різних соціальних груп суспільства (політична функція);

— створення умов для розвитку виробництва на основі визнання і захисту різних форм власності (економічна функція); задоволення потреб населення в зайнятості, житлі, охороні здоров'я, соціальному захисті, соціальному страхуванні (соціальна функція);

— сприяння розвитку науки, освіти, культури (культурно-освітня функція);

— охорона навколишнього природного середовища (екологічна функція);

— захист державно-конституційного ладу, забезпечення законності і правопорядку в суспільстві та ін.

1.Внутрішні функції — це основні напрями діяльності держави щодо виконання внутрішніх завдань.

До внутрішніх функцій сучасної Української держави можна віднести такі:

1) *функція охорони прав і свобод людини та громадянина*, забезпечення правопорядку. Це діяльність держави, спрямована на захист інтересів особи і суспільства, на реальне втілення у життя розділу другого Конституції України, де

закріплені основні права та свободи громадян;

2) *економічна функція*, пов'язана з діяльністю держави, спрямована на здійснення різних методів державного управління економічними відносинами, особливістю якої є визначення необхідного рівня втручання держави в економічну сферу, має при адміністративній системі управління переважно директивний характер, а в умовах ринкових відносин діє через податки, кредити, пільги і т.п.;

3) *функція оподаткування*, яка стосується прямих і непрямих відрахувань із прибутку юридичних осіб та заробітку фізичних осіб до бюджету держави, що в сучасних умовах стають головним методом нової системи управління, універсальним регулятором, який використовується не лише в економічній сфері, але й у соціальній, юридичній, зовнішньополітичній;

4) *функція соціального захисту*, що, перш за все, спрямована на забезпечення нормальних умов життя для певних категорій громадян, які через різні об'єктивні причини не можуть повноцінно працювати – інваліди, пенсіонери, студенти й інші. Крім того, йдеться про підтримку житлового будівництва, охорони здоров'я, освіти, суспільного транспорту і под.;

5) *екологічна функція*, пов'язана зі встановленням правового режиму природокористування, здійснення заходів щодо забезпечення нормальних умов для населення шляхом захисту від шкідливої дії на природне оточуюче середовище і проведення заходів щодо відновлення вже порушеної екології;

6) *культурна функція*, що становить собою систему заходів щодо здійснення різносторонньої державної підтримки та розвитку культури – літератури, мистецтва, театру, кіно, музики, засобів масової інформації, науки, освіти й інших напрямів.

2.Зовнішні функції – це основні напрями діяльності держави щодо здійснення завдань, які стоять перед нею у взаємовідношенні з іншими державами та всією світовою спільнотою.

До зовнішніх функцій сучасної Української держави можна віднести такі:

1) *функція оборони країни*, пов'язана з підтримкою достатнього рівня

обороздатності суспільства, що відповідає вимогам його національної безпеки, призначається для захисту суверенітету і територіальної цілісності, припинення небезпечних для життєво важливих інтересів України озброєних конфліктів;

2) *функція підтримки світового порядку*, пов'язана з діяльністю, спрямованою на забезпечення миру в усьому світі, запобігання війні та роззброєнню, скорочення хімічної та ядерної зброї, формування обов'язкового для всіх режиму нерозповсюдження зброї масового знищення і новітніх військових технологій, участь у програмах запобігання та припинення міжнародних і міждержавних конфліктів;

3) *функція співпраці з іншими державами*, пов'язана з різноманітною діяльністю держави, спрямованою на встановлення і розвиток економічних, політичних, культурних та інших відносин, які гармонійно поєднують інтереси даної держави з інтересами інших держав;

4) *функція захисту світового правопорядку*, пов'язана з діяльністю держави у сфері боротьби з міжнародною злочинністю (тероризмом, торгівлею наркотиками і психотропними речовинами, работоргівлею), участю в міжнародній правоохоронній діяльності Інтерполу.

4. Поняття та види форми правління, форми державного устрою та форми державно-правового режиму.

1) Форма державного правління — це елемент форми держави, що відображає певний порядок створення і організації вищих органів влади.

За способом організації верховної влади форми правління поділяють на **монархії і республіки**.

1) Монархія — це форма правління, при якій вища влада в державі належить одній людині — монарху; формальним джерелом влади є одна особа.

Монархії поділяють на *абсолютні і обмежені*. При монархії глава держави отримує свій пост у спадкування, незалежно від виборців або представницьких органів влади. У залежності від рівня конституційного обмеження влади монарха і наявності інших вищих органів влади монархії поділяють на абсолютні і

обмежені.

1.*Абсолютна монархія* — історичний тип монархії, при якій монарх володіє необмеженою владою. Абсолютна монархія характеризується відсутністю представницьких органів, правом монарха видавати закони і призначати чиновників, тобто всевладдям глави держави (Російська імперія часів Петра I, французька монархія Людовіка XIV).

2.*Обмежена монархія* — форма правління, при якій існує чітке визначення повноважень монарха. Цей вид монархії поділяється на *конституційну (парламентську)* монархію і *дуалістичну*.

3.*Конституційна монархія* характеризується певним співвідношенням повноважень монарха і парламенту. Влада монарха є законодавче обмеженою і виконує лише представницькі функції; нормативні акти, що видаються монархом, набувають юридичної сили після їх затвердження парламентом. Переважна більшість сучасних демократичних монархій — конституційні (парламентські). Уряд у них формується парламентською більшістю і є підзвітним парламенту, а не монарху (Велика Британія, Швеція, Іспанія, Данія).

4.*Дуалістична монархія*, будучи історично перехідною формою державного правління, об'єднує у своєму змісті елементи монархії та незначні елементи парламентарної форми правління. Серед перших - те, що главою держави є монарх, котрий володіє основними прерогативами у сфері виконавчої влади (він формує уряд, котрий як правило, є відповідальним перед ним, здійснює керівництво збройними силами, поліцейськими та іншими правоохоронними органами країни тощо), може призначати членів верхньої палати парламенту, розпускати останній, накладати вето на прийнятті парламентом законопроекти. Наявність парламенту, котрий формується частково на основі загальних виборів, його можливість обмежувати повноваження монарха у законодавчій та уряду - у виконавчій сферах через інститут парламентської відповідальності - вказують на існування в таких державах рис парламентарної форми правління.

Характеризується особливим процесом призначення і контролювання уряду. Вона передбачає двопалатний парламент, нижня палата якого обирається

населенням, а верхня призначається монархом. Уряд призначається монархом і контролюється ним самостійно або через прем'єр-міністра, якого також призначає монарх (Йорданія, Марокко, князівство Ліхтенштейн, князівство Монако, королівство Тонга).

2) Республіка — це форма правління, при якій джерелом влади є народ, вищі органи держави обираються громадянами. Республіки поділяються на *парламентські, президентські та змішані* (парламентсько-президентські). Парламентська республіка характеризується утворенням уряду на парламентській основі і його формальною відповідальністю перед парламентом.

1. Парламентська республіка. Парламент здійснює по відношенню до уряду ряд функцій: формує і підтримує його; встановлює фінансові рамки діяльності уряду; контролює уряд і може виражати йому вотум недовіри тощо. Уряд наділений виконавчою владою, а нерідко і законодавчою ініціативою. Хоча керівник уряду (прем'єр-міністр, канцлер) офіційно не є главою держави, реально він — перша особа в державі. Президент у парламентських республіках обирається парламентом або більш широкою колегією за участі парламенту. Президент (якщо ця посада існує в державі) може бути обраний або парламентом, або зборами виборців, або безпосередньо народом. Його роль зводиться до представницьких і церемоніальних функцій (Італія, Греція, Чехія, Фінляндія, Індія, Австрія, Туреччина, Німеччина, Угорщина, Ефіопія тощо).

2. Президентська республіка характеризується наявністю глави держави — президента, який може об'єднувати повноваження глави держави та уряду. Президент сам призначає членів кабінету міністрів (уряд), які відповідальні перед ним, а не перед парламентом. У президентській республіці існує жорсткий поділ влад, їх значна самостійність. Парламент може обмежити діяльність президента за допомогою законів і через затвердження. Президент уособлює всю виконавчу владу (здійснює активну виконавчу політику, застосовує право на видання виконавчих актів, ініціює створення законів, застосовує право вето на прийняття законів, різноманітні засоби впливу на законодавчу владу).

Повноваження президента дають йому змогу контролювати діяльність

парламенту (право його розпуску, право вето та ін.), що не виключає можливості перемінної зміни його домінування парламенту. Гарантією від узурпації влади президентом слугують розвинені інститути громадянського суспільства; судова система; стабільна партійна система. При виконанні своїх повноважень президент спирається на власну партію та фінансово-промислові кола, що фінансово підтримали його передвиборчу програму. Президентом у цих державах стає зазвичай лідер партії, котра перемогла на президентських виборах, з-поміж членів якої здебільшого й формується уряд.

Президент у президентських республіках обирається позапарламентським способом - прямими виборами населення (Аргентина, Мексика, Бразилія, Швейцарія, Іран, Ірак).

3.Змішана республіка. Має таку особливість: парламент і президент здійснюють контроль за діяльністю уряду (подвійний контроль). У парламентсько-президентській республіці (Польща, Франція) повноважень у президента менше, ніж у парламенту, а в президентсько-парламентській - навпаки. Але і в тій, і в іншій глава держави (президент) є верховним головнокомандувачем (як у президентській республіці), іноді може розпустити парламент. У президентсько-парламентських республіках свої повноваження президент здійснює безпосередньо, призначає прем'єр-міністра, як правило, з-поміж лідерів найвпливовіших партійних політичних фракцій у парламенті, а також членів уряду за згодою парламенту. У парламентсько-президентських республіках президент здійснює повноваження через уряд; прем'єр-міністр призначається парламентом за поданням президента; за рекомендацією глави уряду президент призначає інших членів уряду.

Влада президента обмежена тим, що: 1) він не володіє всією повнотою виконавчої влади, тобто, як правило, не є главою уряду; 2) сам уряд фактично формується залежно від співвідношення партійних фракцій у парламенті, спирається на парламентську більшість; 3) уряд відповідальний не перед президентом, а перед парламентом. У змішаній формі правління немає посади віце-прем'єра (як у парламентській республіці). Президент обирається

позапарламентським способом.

2) Форма державного устрою — це елемент форми держави, який відображає спосіб адміністративно-територіальної організації держави, поділ держави на складові частини і поділ влади між ними і керуючим центром. Територіальна організація держави характеризує співвідношення цілого і частин, центральних і регіональних органів влади. У залежності від устрою держави поділяють на **прості (унітарні) і складні**.

Ознаками унітарної держави є також єдина структура державного апарату на всій території країни (у тому 33 числі єдина судова система), єдине громадянство, одноканальна система загальнодержавних податків, єдина система законодавства (Болгарія, Угорщина, Данія, Чехія, Україна). Унітарні держави поділяють на *централізовані, децентралізовані і відносно централізовані*. В централізованих унітарних державах глави місцевих державних адміністрацій призначаються «зверху» актами «центральної» державної влади (Індонезія, Таїланд).

У *децентралізованих унітарних* державах органи місцевого самоврядування і глави місцевих державних адміністрацій обираються населенням відповідної території (Велика Британія, Японія). Україна є прикладом *відносно централізованої* унітарної держави, територіальний устрій якої ґрунтується на засадах єдності і цілісності державної території, поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади (державного управління з місцевим самоврядуванням), збалансованості соціально-економічного розвитку регіонів, з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних, демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій (ст. 2, 132 Конституції України). Унітарні держави можуть мати у своєму складі *автономії* (Іспанія, Італія, Франція, Фінляндія).

Головна відмінність **федерації** (лат. *faideratia* — союз, об'єднання) від унітарної держави полягає в тому, що вона є союзною державою, яка виникає внаслідок об'єднання декількох державних утворень (суб'єктів федерації), кожне з яких має власний адміністративний поділ, володіє частковим суверенітетом і

повною політичною самостійністю (США, Австралія, Індія, Росія, ФРН, Швейцарія).

У федераціях існує *два рівні* державного апарату: федеральний і суб'єктів федерації (штатів, республік, земель, кантонів і т. ін.). Парламент складається, як правило, з двох палат, одна із яких представляє інтереси суб'єктів федерації. Кожна особа має подвійне громадянство — федерації і відповідного суб'єкта федерації. Суб'єкти федерації наділені правом приймати власну конституцію і закони, які не повинні суперечити федеральному законодавству. Разом із федеральними податками, які надходять до федеральної казни, встановлено і податки суб'єктів федерації (двоканальна податкова система).

Федерації створюються за *територіальним* (Мексика, Бразилія), *національним* (Бельгія) чи *національно-територіальним* (Канада) принципом. Відповідно до характеру та обсягу повноважень суб'єктів федерації, розрізняють: *симетричні* — федерації, в яких усі суб'єкти мають рівний правовий статус, і *асиметричні* — федерації, в яких юридичний і фактичний статус суб'єктів федерації неоднаковий (Росія, Індія). Федеративний державний устрій має забезпечити вільне об'єднання і рівноправну взаємодію спільнот, які мають значні етнічні, історико-культурні, релігійні та інші особливості, і створити оптимальні умови для вираження регіональних та інших інтересів меншин.

Разом із зазначеними формами державного устрою в літературі іноді виокремлюють *конфедерацію* — союз суверенних держав, члени якого, зберігаючи свою незалежність, утворюють на договірних засадах спеціальні спільні органи для координації дій при вирішенні конкретних проблем. Принцип конфедералізму означає збереження повної юридичної та політичної самостійності держав, які належать до конфедерації, відсутність центральної влади, спільного єдиного законодавства, громадянства, судової системи.

Правова підстава утворення *конфедерації* — союзний договір, а не конституція. Конфедеративні утворення мають тимчасовий характер і переростають у федерації або розпадаються на окремі унітарні держави. Конфедеративними утвореннями вважаються США 1776—1787 рр., Швейцарія

до 1848 р., Німеччина 1815—1867 рр., ОАР (Єгипет і Сирія) 1958—1991 рр., Сенегамбія (Сенегал і Гамбія) 1982—1989 рр.

3) Форма державного (політичного) режиму – це спосіб реалізації державної влади, що проявляється в тому, ким і яким чином вона здійснюється.

Основні види державних режимів:

а) демократичний;

б) недемократичний.

Види цих режимів пов'язані з політичною обстановкою в суспільстві, що характеризується кількісною та якісною мірою участі населення країни у здійсненні державної влади.

Державний режим як певні, засоби, прийоми, методи втілення державної влади у країні – складова частина політичного режиму, яка характеризує «інструментальну» сторону політичної діяльності недержавних об'єднань громадян (партій, рухів і т. ін.) у якості суб'єктів політичної системи.

Демократичний режим характеризується реальною участю населення у здійсненні державної влади через представницьку та безпосередню форми демократії. Інститути демократії характеризуються політичним курсом держави на надання громадянам широкого спектру реальних економічних, політичних, особистих прав і свобод, пов'язаних із підприємництвом, свободою договорів, торгівлі, плюралістичним характером політичної системи, ідеологічним плюралізмом, захищеністю особистості правоохоронною системою від чиновницької сваволі, беззаконня.

Ознаки демократичного режиму:

- визначення народу єдиним джерелом влади, сувереном у державі;
- рівноправність громадян (як мінімуму – рівність їх виборчих прав);
- підпорядкованість меншості волі більшості при прийнятті рішень та їх виконанні;
- виборність законодавчих органів влади;
- пріоритет прав людини над правами держави;
- обмеження влади більшості над меншістю;

- повага більшості до права меншості мати власну точку зору і відстоювати її цивілізованими методами;
- верховенство закону в усіх сферах суспільного життя;
- розподіл влад з межею недопущення її надмірної концентрації у єдиному центрі;
- можливість змінити уряд без застосування сили;
- легальність опозиції;
- вільна преса, відкритість цензури;
- можливість висловлення різних ставлень, оцінок, критики органів державної влади та місцевого самоврядування;
- великий рівень участі громадян у політичному процесі;
- гарантовані права і свободи людини й громадянина;
- регулярні, чесні конкурентні вибори, у яких беруть участь усі групи населення;
- по-справжньому конкурентна боротьба за владу.

Недемократичний режим характеризується відсутністю дійсної участі населення у здійсненні державної влади. Вся повнота державної влади зосереджена в руках однієї особи або колегіального органу, що виражає інтереси правлячої верхівки. Режим характеризується всепроникаючим і ретельним державним контролем матеріального та духовного життя суспільства, бюрократичним всевладдям чиновницького держапарату стосовно особистості, верховенством державної доцільності над законністю і правом.

Види недемократичних режимів:

1) Авторитарний можна визначити як недемократичний політичний режим, який передбачає концентрацію влади в руках окремої особи або групи осіб, котрі не прагнуть досягнення суспільної згоди стосовно легітимності їх влади. При цьому відбувається зменшення ролі представницьких інститутів влади і громадян в цілому, вони усуваються від процесу прийняття політичних рішень.

Серед авторитарних режимів виокремлюють такі *види*:

-військово-бюрократичні диктатури, встановлені внаслідок військових переворотів через наявність нерозвиненого громадянського суспільства та

слабкість демократичних традицій, коли офіцерський корпус виступає найбільш зорганізованою силою, яка має ресурси для захоплення влади у державі (Греція, Аргентина, Бразилія, Парагвай, Чилі, деякі інші країни Латинської Америки, Африки та Азії);

- *персональні тиранії*, різновидом яких виступає султанізм, коли влада належить диктаторові та спирається на підтримку розгалуженого поліцейського апарату (Сомалі, Гаїті, Уганда, Нікарагуа);

- *абсолютистські монархії*, коли монарх має необмежену владу у виконавчій, законодавчій та судовій сферах, а представницьких органів влади не існує (Йорданія, Марокко, Саудівська Аравія, Катар, Оман, Об'єднані Арабські Емірати);

- *олігархічні*, коли влада належить певним корпоративним кланам;

- *вождистські* (або режими особистої влади), які спираються на авторитет сильного лідера, можуть мати підтримку народу і передумовою становлення яких може виступати певна загроза для держави (що дозволяє лідерам використовувати для консолідації населення гасла націоналізму, незалежності, модернізації тощо);

- *змішані*, які містять елементи різних режимів (наприклад, військовий режим, який було встановлено у Чилі 1973 року, пізніше було трансформовано у режим особистої влади).

Формуються умови для розвитку такого явища, як «культ особистості». Як правило, ця особистість – глава держави. Культ може розвинути до релігійного поклоніння владній особі, яке піднімається до рангу державної, «єдино правильної» політики. Це може супроводжуватися різноманітними репресіями проти «інакомислячих». Режим заснований на необмеженій владі однієї особи або групи осіб; не допускає політичної опозиції, але зберігає автономію особи і суспільства в неполітичній сфері (Іран, Ірак, Судан, Йорданія, Сингапур).

2)Тоталітарний (фашистський, комуністичний).

Термін *тоталітаризм* (лат. totalis весь, цілий, повний – політичний режим, при якому держава прагне до повного всеосяжного контролю над всіма сторонами суспільного життя. Вперше був уведений у політичний лексикон лідером

італійських фашистів Б. Муссоліні 1925 р. для характеристики свого руху і режиму. У 1929 газета «Таймс» вжила це поняття для характеристики режиму, що сформувався в Радянському Союзі. Після Другої світової війни тоталітарними стали називати режими, що існували у фашистській Німеччині, СРСР, країнах соціалізму, що «переміг».

Основні риси тоталітаризму були виділені в роботах Х. Арендт «Витоки тоталітаризму» (1951), Р. Арона «Демократія і тоталітаризм» (1956), К. Фрідріха і З. Бжезинського «Тоталітарна диктатура і автократія» (1956).

Основні ознаки тоталітарного режиму:

- жорстокий контроль політичної влади над усіма сферами життя суспільства в цілому і кожної особи зокрема;
- відсутність легальної опозиції;
- наявність обов'язкової для всіх офіційної ідеології;
- непримиримість до політичного інакодумства;
- знищення громадянського суспільства;
- проголошення принципу політичної єдності держави і народу;
- повна монополізація влади політичним лідером, який представляє законодавчу і виконавчу владу;
- існування широкого суспільно-політичного руху, що забезпечує тоталітарній владі масову підтримку;
- всезагальна лояльність громадян досягається під загрозою терору;
- державний монополізм в економіці.

Ознаки тоталітаризму, виділені К. Фрідріхом і З. Бжезинським, вважаються класичними:

- офіційна ідеологія, що заперечує попередній порядок і покликана згуртувати громадян для побудови нового суспільства;
- монополія на владу єдиної масової партії, що будується за олігархічною ознакою й очолюється харизматичним лідером;
- система терористичного поліцейського контролю.
- партійний контроль за всіма засобами масової інформації;

- всеосяжний контроль за збройними силами.
- централізований контроль за економікою і система бюрократичного управління економічною діяльністю.

Тоталітаризм відрізняється від інших диктатур вищим ступенем регламентації і контролю. По суті, він стирає межу між державою і суспільством, між політичним і соціальним, між суспільним і приватним. Тоталітаризм – це «реакція» суспільства на кризи періоду індустріалізації, прискорену модернізацію, форсування, що наздоганяє розвиток, а також і на економічну депресію в розвинених капіталістичних країнах (економічна депресія в США). У такі періоди суспільство відчуває сильні перевантаження: руйнуються традиційні структури, у людини народжується відчуття загубленості і самотності, що вимагає консолідації на новій основі. В умовах виникнення «масового виробництва» і «масової людини» виняткову роль у процесі консолідації відіграє ідеологія.

Вважається, що через тоталітаризм пройшли, переважно, ті країни, де демократичні структури або тільки народжувалися, або були нестійкі (Росія, Німеччина, Італія, Португалія, Іспанія). Тоталітаризм виник у 20- 30-х рр. XX в. на периферії європейської цивілізації як наслідок синтезу елементів азіатського деспотизму з радикальними ідеологічними доктринами, так або інакше, що апелюють до ідеї соціалізму («марксизм-ленінізм», «націонал-соціалізм»).

Класичними тоталітарними державами вважають Італію за правління Б. Муссоліні, гітлерівську Німеччину і сталінський СРСР. З огляду на викладене, можна стверджувати, що тоталітаризм не виникає випадково, навіть будучи своєрідною аномалією, він має свої соціальні передумови і причини.

До найважливіших *передумов тоталітаризму* відносяться:

- індустріальне суспільство, ускладнення суспільних зв'язків і взаємозалежності;
- наростання раціоналізму і організованості в житті суспільства з появою нових можливостей для маніпулювання суспільною свідомістю (радіо, телебачення, засоби зв'язку, засоби масової інформації і т. п.);
- поява монополій, зрощених з державою;

- посилення в суспільній свідомості культу держави, розповсюдження колективістських поглядів;

- масова емоційна упевненість в можливості швидкого поліпшення життя за допомогою планування і раціональних перетворень; • масова психологічна незадоволеність відчуженням особи при капіталізмі, її незахищеністю і самотністю;

- тоталітарні рухи породжують ілюзію залучення до «вічних цінностей»: класу, нації, держави, величної сакральної влади;

- гострі соціально-економічні кризи ведуть до маргіналізації суспільства, появи численних прошарків люмпенів, особливо сприйнятливих до тоталітарної ідеології і схильних до політичного радикалізму.

Основними властивостями такого режиму є: нігілізм по відношенню до минулого і теперішньому часу, агресивність, честолюбство, обмеженість, егоцентризм. На цьому роблять ставку вожді тоталітарних рухів.

Між дослідниками ведеться дискусія щодо того чи іншого, чи є обов'язковою ознакою тоталітаризму ліквідація багатопартійності і абсолютне планування у суспільному житті однієї партії. Зокрема В. Якушик зауважує, що у деяких країнах з тоталітарним режимом зовсім немає політичних партій, в інших – одна, ще в інших – дозволяється діяльність кількох партій, які відзначають провідну роль партії-гегемона.

Формами прояву тоталітарного режиму є комунізм, сталінізм, фашизм, нацизм та інше. Історично першою формою тоталітаризму є комунізм радянського типу, сформований після 1917р. У 1922 р. В Італії був встановлений такий вид тоталітаризму, як фашизм. В Німеччині виникає новий суспільний устрій – націонал-соціалізм котрий мав чимало спільних рис з фашизмом та радянським комунізмом.

*Примітка**

15 серпня 1948 року на південь від 38-ї паралелі була проголошена Кореїська республіка. А на півночі 9 вересня 1948 року перша сесія Верховних народних зборів Кореї проголосила створення Кореїської Народно-

демократичної Республіки (КНДР). Кабінет міністрів КНДР очолив Кім Ір Сен. Південна Корея пішла західним шляхом розвитку, а у Північній Кореї був встановлений тоталітарний режим. Трудова партія Кореї – єдина в КНДР; ідеологія Чучхе, що нав'язується усіма ЗМІ країни; адміністративно-командна система керування економікою; силові структури, спрямовані на боротьбу як із "зовнішніми" ворогами, так і з "внутрішніми"; масовий терор тощо. З 1958 року Північна Корея розпочала реалізацію програми поділу громадян на три основні класи – стрижневий, хитливий і ворожий, що, у свою чергу, поділяються на 51 категорію, хоча Пхеньян ніколи не визнавав це відкрито.